

Проф. др Жарко ТРЕБЈЕШАНИН

УДК 159.942.5

Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију - оригинални научни рад -
Универзитет у Београду

АГРЕСИВНОСТ, ПРИЈАТЕЉСТВО И ЉУБАВ СА СТАНОВИШТА ЕТОЛОГИЈЕ*

Сажетак: У раду се расправља о људској природи и о базичним људским мотивима и емоцијама као што су агресивност, алтруизам, мржња и љубав са гледишта савремене еволуционе психологије и етологије. Ослањајући се на радове класичних, али и савремених психолога и етолога (J. Bowlby, D. Buss, D. Morris, I. Eibl-Eibesfeldt), аутор заступа тезу да је човек иманентно, генетски програмирано социјално биће. Он има потенцијал како за мржњу и агresiју, тако и за просоцијално, пријатељско и алтруистичко понашање засновано на емпатији, родитељском нагону, љубави и нагону за везивањем. Етолошки психолози приврженост и љубав код човека изводе из стотинама хиљада година дуге еволуције, која је путем селекције обликовала човекове склоности, нагоне и тежње. У креирању будућег друштва, у којем ће бити мање насиља и егоизма, ваљало би узети у обзир и ова сазнања етологије о људској агресивности, али и оним урођеним хуманим потенцијалима (саосећање, нежност, љубав и брига о потомству, солидарност) и механизмима који се супротстављају човековој бруталности, безобзирности и склоности разноврсним видовима насиља.

Кључне речи: људска природа, друштвеност, агресивност, љубав, етологија.

Етолошки, еволуциони приступ изучавању људског понашања и психичког живота са становишта компаративне биологије, супротставља се енвиронменталистичком, по којем је готово целокупни програм људског понашања научен под утицајем средине. Етолози и еволуциони психолози полазе од основне премисе да је човекова психа настала и развила се током еволуције јер је човек морао да решава многе проблеме опстанка и адаптације (размножавање, подизање потомства, сарадња, агресивност, одбрана и сл.) (Larsen, R. J., D. Buss and A. Wismeijer, 2013).

Да ли човек, ако му је агресивност урођена, може да се избави из њених канци и да се ослободи Каиновог комплекса? Ако му је зло у природи, да ли човек онда може рачунати само на друштво и културу, односно на

* Овај текст је резултат рада на пројекту „Народна култура Срба између Истока и Запада“ (№ 177022), који финансира Министарство науке и просвете Републике Србије.

потискивање убилачких импулса од стране социјалних забрана и моралних норми? То онда значи да човек-звер заправо може само под притиском културе, системом награда и казни, да се привремено припитоми и да са муком заузда своје мрачне нагонске, деструктивне импулсе. Ову песимистичку слику људске природе (похлепа, себичност, агресивност) у нововековној филозофији најдоследније и најгласније је заступао Томас Хобс, а касније је њу даље разрадио и психоаналитички продубио Сигмунд Фројд.

Биолошки програми људског понашања и ритуализација

Докази за биолошку наслеђеност разноврсних образаца понашања код људи су: рано јављање у онтогенези, сличност са обрасцима понашања виших животиња, затим, готово истоветно понашање слепо рођене деце (која нису имала прилику да науче по моделу ове обрасце), као и транскултурално јављање. Пажљиво истраживање начина понашања људи у различитим, међусобно веома удаљеним и изолованим културама, посебно када су та понашања снимљена филмском камером, омогућило је да се јасно види структурална и функционална сличност типичних образаца невербалног понашања попут поздрављања, удварања, родитељског или агресивног понашања, показивања доминације и сл. Ови фиксирани обрасци понашања очигледно нису научени, већ су производ генетског наслеђа.

Постоје код животиња, али и код људи „урођени окидачки механизми“¹ одређеног друштвеног понашања (родитељско понашање, афективно везивање, удварање, репродуктивно, територијално, борбено и сл.), који се аутоматски, невољно укључују када се опази адекватан стимулус или карактеристични гештalt (нпр. бебино гукање, мајчино лице, сексуални партнер, улез у нашу територију и сл.). Такав, рецимо, „гештalt“ који спонтано, несвесно активира нежно, родитељско понашање је карактеристичан склоп црта лица бебе: несразмерно велика глава, високо испучено чело у односу на мајушно лице, крупне очи, буцмасти образи, мала усташца и округласте, крофнасте руке и ноге. Овај „бебасти“ изглед представља моћан сигнал који шаље одраслом (родитељу) поруку: „Види како сам слadak, узми ме!“ Код одраслог човека он буди одговор у виду нагонског импулса за заштитом, бригом, нежношћу и негом.

Филогенетски наслеђени обрасци неге и бриге за младунце ритуализују се и користе као пријатељски гестови и сигнали у обрасцу удварања. Ритуализација је процес трансформисања природног, урођеног изразног понашања у сигнал. Ако је организму који одашиље, рецимо, израз љутње у виду мрштења или откривања очњака од користи да га други организам

¹ Људи имају еволуцијом уграђене и окидачке механизме који су одговорни за наше урођено препознавање одређених типичних облика фацијалне експресије (нпр. љутито, тужно, радосно, уплашено лице), паралингвистичких сигнала (висина, јачина гласа), као и држања тела (доминантно, субмисивно, борбено) или карактеристичних гестова (пријатељских, агресивних, сексуалних) што је од огромног значаја за адаптабилно социјално понашање.

разуме, тај израз ће постепено, током процеса природног одабирања, поста-ти све изразитији, снажнији и јаснији и постаће од природног сигнала за себе - знак за друге. Слична промена се дешава када се спонтана реакција бега, у љубавној предигри, у обрасцу удварања, претвара у ритуализовано „бекство“ женке, а које је заправо нека врста „зачикавања“, мамљења парт-нера, односно позив на љубавну игру. Софистицирани вид ритуализованог, крајње сведеног „бега“ женке је кокетовање погледом, које се да запазити и у завођењу данашњих жена².

Етолошки поглед на агресију и агресивност

Проблем природе људске агресивности³ вековима заокупља пажњу не само филозофа и теолога, него и биолога, психолога, антрополога, соци-олога, већ и многих других научника у пољу друштвених и хуманистичких наука. Овај проблем је почео нарочито интензивно да се научно проучава откако је Сигмунд Фројд објавио своју изазовну тезу да је агресивност изда-нак урођеног нагона смрти (Frojd, 1920/1994). Од увођења овог нагона, који се супротставља нагону живота, Фројд временом постаје све уверенији да је из нагона смрти изведена агресија конституционална, урођена и неискор-ењива компонента људске природе, која се оштро противи култури током читаве људске историје (Trebješanin, 1992: 153-177).

С обзиром да теза о нагону смрти и агресивности има веома значајне етичке, социјалне, филозофске и педагошке импликације, у многим науч-ним дисциплинама развила се жестока дебата о природи, пореклу и после-дицама људске агресивности. Ова расправа унапредила је наше теоријско познавање агресивности и допринела је даљем њеном систематском емпи-ријском истраживању.

Агресивност као импулс за повређивањем и уништавањем може бити усмерена на другу врсту (интерспецијска агресивност), али и на своју сопствену (интраспецијска агресивност). Човек је, дакле, склон не само ловљењу и убијању јединки других врста, већ и насиљу према припадницима своје врсте. О огромној количини, суровости и стравичним последицама интраспецијске агресије несумњиво сведочи крвава људска историја, која је историја ратова, револуција, масовног истребљивања и сваковрсног насиља. Не постоји, без обзира на велике разлике у начину, облику и степену испоља-вања, ниједна позната култура чији припадници нису агресивни, који не упра-жњавају неки вид насилног понашања. Невербални сигнали претећег, агре-сивног понашања (изазивачко држање тела, уздизање стиснуте песнице,

² „Када девојка једном успостави контакт очима, она често сагиње главу и спушта очне кап-ке. То је често праћено и погледом у страну. Али, затим, углавном, поново врати кратак поглед“ (Eibl-Eibesfeldt, 1996: 50).

³ Појам агресивности је двосмислен јер означава биолошки и психолошки различите диспо-зиције за две различите класе понашања: борбеност (енергичност, потребу за афирмацијом и за моћи) и тежњу за разарањем, за повређивањем, наносењем штете и понижавањем дру-гор). V. Stor, E, *Људска агресивност*, Nolit, Beograd 1970.

показивање телесне снаге, претећи тон гласа, фацијална експресија) разумљиви су у свим друштвима и не морају се преводити. Фацијални изрази за претњу, љутњу и бес су, показала су транскултурна истраживања, исти у свим познатим културама. Агресија људи је, дакле универзална, само мења своје појавне облике у складу са конкретном културом и историјском епохом. Толико истрајавање и распрострањеност људске агресије усмерене на чланове сопствене врсте, несумњиво говори о вишеструкој селективној предности насилног, борбеног понашања. Предности агресивног понашања долазе до изражаја у одбрамбеном (борбеније и јаче јединке лакше ће заштити свој физички интегритет од нападача), сексуалном, репродуктивном (пожељнији су снажнији, агресивнији партнери, ефикаснији ловци) и родитељском (успешнији су заштитници потомства) и територијалном понашању (агресијом према уљезу избегава се пренасељеност и бране се ограничени ресурси од исцрпљивања).

Али пошто међусобно убијање угрожава опстанак врсте, током еволуције су настали различити механизми који ће код животања умањити штетне последице интраспецијске агресивности. Тако, рецимо, неке веома крвожедне врсте које имају опасно природно оружје (снажне удове, оштре зубе, канце и сл.), истовремено имају и уграђене урођене кочнице против агресивности. Када слабији противник у борби направи гест „предаје“ (нпр. накриви главу и открије артерију или легне и открије стомак), овај знак потчињавања пораженог је моћан сигнал који зауставља агресију моћнијег противника (Logenc, 1970: 104-109).

Код човека, пошто нема природно смртоносно оружје, разумљиво, не постоје тако експлицитни и сигурни урођени механизми за инхибицију агресије. Управо зато настају озбиљни проблеми у људској врсти, која је, будући снабдевена вештачким веома убојитим оружјем, којим се ефикасно, лако и брзо убија, а лишена делотворних кочница против убијања на даљину, постала изузетно самодеструктивна, угрожавајући тако сопствени опстанак. Али и код људи постоје урођени механизми који се супротстављају наношењу тешких физичких повреда и убијања у непосредном међуљудском контакту. То значи да забране против убијања припадника властите врсте код људи нису само спољашње, наметнуте од стране друштва и стечене социјализацијом, него постоје и оне које су унутрашње, урођене, биолошки укорене. И човек који је надвладан у борби лицем у лице, показује снаге предаје, повлачи се од надмоћног противника, клања се, клечи, кука и настоји да се умањи, некада се чак простире на стомак, чиме изазива емпатију и сажалење, а то ублажава и често зауставља агресију победника. Моћан пријатељски сигнал, људски осмех, такође, разоружава противника, инхибира агресију и умирује бес.

Нагон за агресијом код човека није тек само реактиван, није неопходно испровоциран фрустрацијом. Он је тако опасан управо зато што је урођен и спонтан, каже утемељитељ етологије Конрад Лоренц (Logenc, 1970: 48). Једноставно, овај нагон спонтано тежи растерећењу и уколико човек дуже времена није имао прилику да испразни агресивност, она ће,

попут других нагона (глади, жеђи, секса) све више да нараста и да тражи излаз. Ратоборан човек ће трагати за поводом за агресију, лако ће га наћи и испразниће нагомилану напетост.

Специфичност људске агресивности, као и потенцијална опасност по опстанак врсте и у томе је што човек реагује не само на стварну опасност, него и на замишљену претњу⁴. Човекова агресивност има забрињавајуће последице не само због коришћења смртоносног оружја, које умногостручује човекову природну способност убијања, него можда још и више због његове способности произвођења „непријатеља“, односно дехуманизовања и демонизовања противника (припадника другог клана, народа или друге религије, идеологије), чиме се ослобађа крајње брутална, немилосрдна агресивност⁵. Јер ако противник није људско биће, већ звер, чудовиште или „гамад“, онда га је дозвољено злостављати и истребити. А вешти политичари ово знају демагошки да искористе, тако да производећи непријатеље и стварајући атмосферу животне угрожености читаве нације, верске заједнице или државе, хомогенизују своју групу и распаљују у њој мржњу према непријатељској групи, коју „морају уништити“ ради властитог опстанка. За ратну пропаганду и успешно расприравање мржње према непријатељу, највећа опасност је непосредан, мирољубиви контакт сукобљених војника, који открива да су и тзв. непријатељи, пре свега, њима слични људи, јер то изазива саосећање, пријатељска осећања и спречава агресивност.

Противници биолошког, етолошког схватања природе агресивности, пре свега бихејвиористи и заступници теорије социјалног учења, тврде да је код човека агресија научено понашање које је или реакција на фрустрацију (теорија Доларда и Милера) или је резултат учења по моделу (Бандура). Данас теорија фрустрација-агресија, која може добро да објасни неке видове агресије, тешко да се може озбиљно узети као универзална теорија која ваљано објашњава сваку врсту човекове агресије (која често настаје без било каквог познатог ометања човекових потреба). Осим тога, управо деца и млади који су одрасли у пермисивној породичној средини, где су им се готово све жеље испуњавале, по правилу су веома агресивни, што говори против теорије фрустрација-агресија. Такође, човек несумњиво учи како, када и на који начин да празни агресивност, али сам агресивни нагон већ постоји у њему и гомила се, без обзира на постојеће узоре у средини.

Спорови о пореклу и природи људске агресивности нису само од теоријске него и од практичне важности. Управо због ових практичних, друштвених импликација, теоријске расправе на тему агресивности изузетно су жестоке. Наиме, они који се противе да је порекло човекове агресивности у

⁴ О томе, као о особено људској карактеристици, која неизмерно шири спектар могућних повода за агресивност људи, пише Ерих Фром у *Anatomiji ljudske destruktivnosti*, I-II, Nolit, Београд 1980.

⁵ „Од свих поменутих фактори који човеку омогућавају да савлада урођене инхибиције, сматрам да је најопаснија његова способност да ментално дехуманизује друге људе. У крајњем исходу управо та способност искључује сажаљење и човека претвара у безосећајног убицу“ (Eibl-Eibesfeldt, I, 1996: 102.).

биолошком, филогенетском наслеђу и да је она по својој природи нагон, верују да то онда значи да је она неискорењива и да се не може ништа учинити на спречавању ратова и других масовних сукоба. Али, одговарају заступници нагонске природе агресивности, порицање истине, забијање главе у песак, свакако не може допринети сузбијању прекомерне агресивности која може да угрози опстанак људске врсте. Напротив, порицање човекове склоности да буде насилан, бруталан, као и наивно веровање у његову племениту и добру, мирољубиву природу, управо олакшава милитантним екстремистима да започну масовне, кржаве сукобе. Ако хоћемо да спречимо велике оружене сукобе међу групама људи, потребно је да се храбро суочимо са истином о људској природи, чији је део и агресивност, као и да нађемо у њој самој, али у друштвеним механизмима, средства која ће сузбити или редуковати људски нагон за деструкцијом, сматрају биолошки оријентисани аутори од Фројда, преко Лоренца до Ајбл-Ајбесфелта и Дејвида Баса.

Фројд је сматрао да постоји више начина да се заузда агресивност и смањи могућност избијања крвавих сукоба међу државама, нацијама или верским групама. Пре свега моћном нагону за деструкцијом, односно нагону смрти може да се супротстави други велики, антагонистички нагон, а то је Ерос. Све оно што људе емоционално повезује путем симпатије, чулних, еротских веза, пријатељства и љубави, опире се рату, суровости, мржњи и деструкцији. Друго ефикасно средство против рата је човекова способност идентификације и саосећања са својим ближњима. И, треће, брана интензивној, страсној мржњи која доводи до грозота рата јесте људски разум. Глас човековог разума, који је тих али упоран, као и све оно што ради за развој културе, истовремено ради против рата (Freud, 1933)⁶. Спречавање штетног дејства агресивног нагона постиже се и његовом сублимацијом, која омогућава нагонско пражњење али на друштвено дозвољен и пожељан начин. Ефикасан начин пацификовања агесије је и ритуализација, када се агресивност празни на бениган начин, борбом супарника, где су правила строго прописана како би се избегло повређивање (нпр. спортско мачевање), или такмичењем у певању, где је поражен онај ко је изгубио у натпевању (код Ескима)⁷.

Једна од импликација биолошког модела агресивности је и та да је добро када се овај нагон повремено празни, а да је лоше када се гомила. Здраво је и препоручљиво је да постоји вентил и да човек да одушка свом бесу, јер се штетни афекат и хипертензија на тај начин смањују. А уколико

⁶ О овим лековима против агресивности, Фројд пише у свом чувеном писму „Чему рат?“ упућеном Ајнштајну. В. и Требеџанин, Ж., „Frojdovo shvatanje ljudske prirode i kulture“, u S. Frojd, *Antropološki ogledi*, Prosveta, Beograd 2006.

⁷ Одавно је, наравно, познато и то да се агресивност може сузбити кажњавањем, репресијом, али то има и своје лоше стране. Казна спречава јављање агресивног понашања, али повећава бес, мржњу и агресивни нагон, који ће, када то околности буду дозволиле испољити у још већој мери. Осим тога, агресивност као борбеност, активност, иницијатива (ми „нападамо“ задатке, „побеђујемо“ проблеме) може бити угушена.

се агресивни импулс непрестано сузбија, то постаје опасно и није добро за здравље. Осим тога, у случају хроничног потискивања агресивности може лако доћи, на најмањи повод, до њеног неконтролисаног пражњења у виду наношења озбиљних озледа, па чак и убиства.⁸

Једно од моћних превентивних средстава за агресију, која има штетне друштвене последице јер доприноси дезорганизацији заједнице, јесте и успостављање друштвене хијерархије. Наиме, у свакој социјалној групи, животињској или људској (кокошака, мајмуна или људи), после почетних одмеравања снага, успоставља се „редослед кљуцања“, односно релативно стабилна хијерархија моћи. Овако формирана, друштвена лествица моћи омогућава за извесно време миран живот, без насиља, јер сваки члан групе зна своје место, свој ранг у групи (зна ко све може њега да „кљуца“ и кога све он може да „кљуца“). Високорангирани појединци свој висок социјални статус јасно истичу статусним симболима и доминантним понашањем, баш као што и нискорангирани чланови групе показују свој подређен положај и поштовање према онима који су вишег статуса потчињавајућим држањем, односно самоумањивањем, што је очигледно антитеза претећем, доминантном ставу (сагињањем главе, клечањем, падањем ничице), као и понизним понашањем (у многим културама љубе се стопала моћној особи као знак потчињавања). Овакво ритуално исказивање свог друштвеног статуса олакшава комуникацију међу члановима и одржава стабилност и ред у групи.

Нагон за везивањем, развој личне везаности, социјабилност и љубав

Еволуција је човека и неке животињске врсте снабдела нагоном агресивности, али и нагоном друштвености, а сваки од њих има своје адаптационе предности и мане.

Социјабилност није само плод учења и социјализације, већ има и своје дубоке биолошке корене, а то су: *тражење сигурности* када су угрожени (прибежишта у другој особи или својој групи) и *родитељски нагон* (старање о потомству, љубав, неговатељско, брижно понашање). Живот у групи, удруживање јединки у мноштво (јато птица, риба или стадо оваца) исте врсте има, дакле, пре свега одбрамбену, заштитну функцију (лакше се штите од предатора). Осим тога, удруживање мужјака и женке, мушкарца и жене, има родитељску функцију, они се везују ради одгајања младунца и бриге о потомству, што често води удруживању у мање примарне групе, породицу, а затим и шире родбинске и племенске групе код људи.

Савремена психологија, посебно развојна и социјална психологија, убедљиво је показала да је потреба људске јединке за везаношћу *урођена, примарна*, а не изведена, научена, секундарна потреба која настаје из неке друге (на пример, за храном). Човеково младунче још као новорођенче има

⁸ Овај модел добро објашњава, наизглед непредвидљива и необјашњива убиства насилног супружника од стране подређене, мирне, трпеливе жене, која „не би мрала згазила“. Али управо зато што је жена деценијама без роптања подносила мужевљево малтретирање, у њој се агресивност гомила и нараста, док наједном не експлодира. V. Lorenz, K., *Temelji etologije*, 1987, с. 313.

уграђен генетски програм везивања за одраслу особу. Беба активно, погледом⁹, пружањем руку, осмехом¹⁰ и плачем настоји да побуди социјални контакт, да привуче мајку за коју може да се веже и која ће да га нежно привије уз се, да га храни, носи и штити. С друге стране, мајка адекватно одговара на бебине сигнале тражења физичког контакта и везе, који покрећу њено брижно, родитељско понашања старања и неговања. Тако се постепено, кроз интензивну невербалну комуникацију од безличне везе са одраслом особом, успоставља чврста и индивидуализована емотивна и социјална повезаност мајка-дете.

Изграђивање снажне афективне, личне и присне везе, емпатијског односа, осећања поверења и узајамног разумевања између детета и мајке, од огромне је важности за целокупни каснији социјални, емоционални, сексуални, морални и когнитивни развој детета. На узrastу од пола године, одојче је у стању да разликује познате људе од „странаца“ и, како је то показао Болби (Bowlby), већ тада има изабрану, омиљену особу, за коју је посебно везано (појава „монотропије“) (Bowlby, 1971). А на узrastу од две године јавља се „страх од странаца“, како је показао Рене Шпиц (Spitz). Бројна истраживања су показала да уколико не дође до формирања индивидуалних веза у раном детинству (због дужег одсуства мајке), онда ће развој социјалног понашања такве деце бити битно и трајно оштећен (као одрасли имаће неразвијене или поремећене односе са супротним полом, пријатељима, а сами ће постати рђави родитељи – хладни, неодговорни или насилни према својој деци). А уколико мајка има добар, емпатијски однос са дететом, уколико са дететом изгради чврст и топао однос узајамног разумевања, уколико га брижно негује и задовољава му потребе, оно гради позитивну слику о свету и људима и стиже „основно поверење“. По Ериксону, ово основно поверење представља „камен темељац здраве личности“ (Erikson, 2008: 71). Наша способност да волимо, да несебично пружамо љубав заснована је на изграђивању индивидуализованог афективног везивања и осећању поуздања. Они који су у раном детињству лишени основног поверења и личне везаности, као одрасли људи имају осећање усамљености, напуштености, празнине и неповерења. Ко је као дете лишен родитељске љубави, ризикује да постане незадовољан човек испуњен гневом, осветољубивошћу и агресијом¹¹.

Када је реч о алтруистичком понашању, које је супротно егоистичком, морамо претпоставити да се оно развило током еволуције, природном селекцијом, управо зато што је доносило неке очигледне адаптивне предности (посебно генетски и емоционално блиско повезаним јединкама) (Buss, 2011: 236). Јединке које су антисоцијалне, безобзирно себичне, које отимају добра од других, могу имати краткорочне користи, али на дуге стазе њихови гени немају шансу да остану у игри. Предност у сексуалном одабирању

⁹ Емпиријски је утврђено да чак и слепо рођена деца нетремице погледом фиксирају мајчино лице, тј. „зуре“ тамо одакле долази мајчин глас, што указује да је „гледање“ мајчиног лица филогенетска адаптација бебе.

¹⁰ Чаробни бебин осмех је генијални „изум“ природе, којим беба привлачи мајку и држи је у својој близини. Беба нема могућност да се закачи за мајчино крзно попут младунчета мајмуна, али зато може да се „закачи“ својим љупким осмехом (уп. Moris, 2005б, с. 80-83).

¹¹ „Деца која су одрасла без љубави постају одрасле особе пуне мржње“ (Spitz, R. A, 1965)

имаће партнери који се несебично, родитељски брину о потомству, који су спремни да уложе своју енергију, све своје ресурсе у породични живот и да самопожртвовано бране своју малу групу. Према томе, заблуда је раширено мишљење да Дарвинова теорија еволуције добро објашњава само егоистичко и насилничко понашање. Истим, дарвинистичким принципима селекције може се објаснити и еволуција алтруистичког понашања.

Мајка и дете представљају дијаду која је најмања људска група и уједно заметак и нуклеус сваке друштвене групе. Ова дијада у којој настаје друштвено осећање и емпатија представља језгро од кога је настала и развила се сложена људска заједница. Љубав према мајци постепено се шири на друге чланове породице, рођаке, а касније, и на пријатеље, суседе и друге чланове заједнице. Породица као мала, индивидуализована група, где постоје снажне емоционалне везе међу члановима, представља основу за каснија шира везивања, као и за успостављање базичног поверења, за развој просоцијалног, алтруистичког понашања. „Људско друштво је засновано на љубави и поверењу: а то обоје се развило кроз породицу“, закључује Ајбл-Ајбесфелт.¹²

Ритуали поздрављања и везивање

Ритуали поздрављања и пријатељски невербални гестови који показују мирољубиве намере имају значајну друштвену улогу код животиња и људи у смиривању потенцијално опасних, конфликтних ситуација, као и у повезивању чланова групе. Образац пријатељског понашања (грљење, љубљење, трљање носевима, трљање уснама и сл.) који служи за успостављање контакта и за поздрављање, потиче из инфантилног обрасца понашања. Гест давања поклона (нпр. хране као израза наклоности и љубави)¹³, такође је ритуални гест поздрављања, који је првобитно био средство да се непозната, потенцијално непријатељска особа или група одобровољи, да се уклони њено неповерење и да се умири могућа агресија.

Постоји, појавно гледано, велика разноврсност и необичност начина поздрављања људи у различитим културама (вербалне формуле, наклон, махање руком, скидање шешира, руковање, тапшање, загрљај, љубљење,

¹² Зато је, сматра Ајбл-Абесфелт, потпуно погрешно критиковати породицу и оптуживати је за развој индивидуализма, себичног и агресивног понашања. Колективистичко васпитање у комуни, где су детету сви „родитељи“, где нема личне везаности и приватности, за које се залажу они који би хтели да укину породицу, управо доводи до одсуства емпатије, љубави за друге људе, као и недостатка присних социјалних односа, који су права брана агресији. Уместо да комуна овим начином социјализације изграђује личност која је алтруистичка, везана за колектив и срећна, она производи сасвим супротно – неосетљива, безосећајна, егоистична, неповерљива, несрећна и агресивна људска бића.

¹³ У многим културама широм света свима разумљив начин исказивање добродошлице и пријатељске наклоности је ритуално нуђење хране и пића гостима. Заједничко обедовање је нека врста склапања савеза, успостављања пријатељских веза са странцем (који од тада више није „непријатељ“) или јачање и продубљивање већ постојећих друштвених веза са познатим, пријатељским или родбински блиским особама. Колективне гозбе су веома битне за друштвени живот заједнице јер представљају начин одавања поште заједничким боговима и прецима, а тиме доприносе снажењу групне кохезије.

трљање носевима). Па, ипак, сви ови толико различити, наизглед произвољни и веома чудни обрасци, када се погледају суштински, генетички, они су, заправо, структурално и функционално изненађујуће слични и веома лако објашњиви када се посматрају са етолошког становишта. Кључ за њихово разумевање налази се у њиховом филогенетском пореклу, односно у томе што је већина ових ритуалних образаца ритуализацијом изведена из родитељског старања о потомству или из сексуалног понашања. Њихова основна функција је у успостављању и одржавању друштвене везе, у исказивању наклоности, добронамерности, мирољубивих намера, као и у превенцији или умиривању агресивности¹⁴.

Скидање шешира или рукавица приликом поздрављања (искључиво код мушкараца), свакако је културом уобличен, научен конвенционални гест (настао скидањем шлема и заштитних рукавица ратника), али његов смисао, његово значење је опште разумљиво, а то је добровољно одустајање од заштите и показивање поверења, мирољубивих, пријатељских намера. Овај смисао показивања да смо безопасни и пријатељски настројени има и широко распрострањен гест подизања отворене шаке и махање руком у знак поздрава.

Клањање или „кникс“ је свакако научен ритуализован гест одавања поштовања и исказивања понизности пред неком узвишеном, деификованом, моћном личношћу (цар, краљица). Али, у корену овог исказивања покорности и страхопоштовања је урођени, генетски програмиран гест умањивања своје величине, који је супротан визуелном повећању своје величине приликом показивања претеће доминације.

Такође, универзални невербални начини поздрављања на даљину, који имају урођену основу, јесу и дизање обрва и осмех. Карактерично *дизање обрва* у знак поздрава када сретнемо пријатељску особу састоји се у брзом, кратком невољном подизању и спуштању обрва, које је праћено осмехом. Овај гест краткотрајног трзаја обрва је урођен, он је знак пријатног изненађења и представља супротност намерном, дуготрајном подизању обрва и фиксирању особе којој се упућује љутита опомена, односно претња (Eibl-Eibesfeldt, 1996: 174).

Осмех је, такође, специфично људски, урођени, универзални образац исказивања пријатељских намера (јавља се рано и код деце која су рођена слепа и глува), чија је функција превенција или смиривање агресије друге особе. Његова сигнализација пријатељске намере заснива се на томе што је он антипод претећем ритуалном откривању зуба (потпуно другачије се повлаче уста – надоле, када се у бесу откривају оштри и дуги очњаци, а другачије – нагоре, када уста развлачимо у доброћудан осмех који делимично открива зубе).

Један од најпознатијих образаца поздрављања, који је наизглед конвенционалан, у потпуности обликован културом је *руковање*. Истраживања, међутим, показују да је он широко распрострањен у потпуно различитим и

¹⁴ „Поздрављамо нечији долазак, одлазак или нечије трансформације и то чинимо ритуалима поздрављања при сусретима, растанцима и прославама“ (D. Morris, 2005a: 96).

међусобно удаљеним и изолованим културама Африке, Азије, Јужне Америке, а што указује на његове биолошке корене. Филогенетски дата основа руковања јесте тражење и успостављање физичког додира, а додир је моћан сигнал блиске везе и поверења (потиче од тражења додира беспомоћног младунчета са одраслом јединком своје врсте, која пружа заштиту, сигурност, задовољство и подршку). Смисао ритуалног исказивања пријатељске, присне повезаности имају и други видови додиривања приликом срдачног поздрављања блиских особа гестовима као што су тапшање по рамену, глави, грљење, пипање, љубљење, миловање (Morris, 1990: 60-64).

Емоционални проблеми савремених људи: агресивност и опстанак

Током историјског развоја друштва људске групе су постајале све сложеније и веће. Људи више нису живели у малим, индивидуализованим заједницама, где је могућна комуникација лицем у лице него у огромним, анонимним групама, у великим градовима, где се људи, по правилу, не познају лично. Пренасељеност и свакодневна комуникација са „странцима“ унутар своје, анонимне групе ствара код људи напетост, нервозу и подстичу активирање унутарврсне агресије.

У првобитним, изолованим, индивидуализованим заједницама, где се сви добро познају, странци су изазивали зазирање, nelaгодност и страх, осећања која су по свој прилици урођена. У савременом масовном друштву модерне технике комуникације, с једне стране, доприносе смањењу неповерења између људи са различитим идеологијама, али, са друге стране, оне и помажу јачање и масовно ширење идеологије, која подстиче и оснажује каналсану агресију.

Проблем људске агресије у савременим условима је и у томе што су данашњи технолошки софистицирани облици масовног уништавања противника такви да нема непосредног контакта са жртвама, чије би понашање (изрази бола, повреде, знакови предаје) као препознатљив сигнал могло да заустави убијање. Пилот бомбардера који сипа своје бомбе на безличне мете и без бриге савести уништава хиљаде људе, вероватно из близине не би могао да убије ни једног човека. Ми смо природно, еволуционо развијеним физиолошким механизмима способни само за симпатију, љубав према блиском, познатом, конкретном људском бићу, али не и за апстрактну, свеопшту љубав и за сажаљење према људима уопште, удаљеним и непознатим, а то олакшава убијање непознатих људи, странаца.

Осим тога, под утицајем просветитељства у хиперрационализованом модерном друштву све више јача критички и скептички утицај разума, а слаби утицај традиције, ауторитета и старог система вредности, који су регулисали социјалне односе и одржавали стабилност и кохезивност друштва. Ове промене имају за последицу то да у атомизованом друштву, лишеном општепризнатих идеала и лидера, међу незадовољним, анонимним и несигурним појединцима јачају сукоби и агресија. У таквом друштву одра-

стање деце је услед недостатка афективног везивања, идентификације, емпатије и осећања солидарности битно поремећено, а њихов нормални социјални, морални и емоционални развој је угрожен.

Планирање будућности и друштвених промена у смеру стварања стабилног и мирољубивог друштва, за које мора да постоји друштвени интерес и политичка воља, свакако би требало да укључи и сазнања биологије и психологије о човековој природи, као и о коренима његовог социјалног понашања. Етологија је указала на „природне противотрове“ човековој претераној агресивности и деструктивности, а то су његова урођена, филогенетски програмирана социјабилност, способност афективног везивања, емпатије и алтруизма. Указивање на човекову „светлу“, хуману страну, међутим, не значи порицање његове склоности нетрпељивости, насиљу и злу. „Предиспозиција за нетолеранцију и агresiју нам је, у сваком случају, урођена, али нам на челу не стоји Каинов белег. Теза о човековој убилачкој природи не може да се узме за озбиљно; напротив, истраживања показују да смо ми по природи, такође, и крајње пријатељска бића“ (Eibl-Eibesfeldt, 1996: 2). Човек је агресивно, али и алтруистичко биће; уме да мрзи али и да воли. Човек је некад човеку вук, али некад је и пријатељ и помагач другом човеку. Потенцијал за љубав и доброту урођена нам је у истој мери као и могућност да се уништимо.

Објективнија, вернија слика човека захтева да се, не занемарујући ову тамну страну, узме у обзир и она друга, где су човекови просоцијални мотиви, љубав и алтруизам, који, такође, имају биолошко, еволуционо порекло. Нагону агресивности супротставља се друга, антагонистичка сила – нагон везивања из кога настају просоцијални обрасци понашања. Допринос етологије сузбијању људске агресивности је у указивању на човекову биолошки наслеђену социјалност, на механизме који повезују људе и на обрасце помагачког понашања. Емоционално везивање људи, наклоност, брига, пријатељство и узајамно помагање имају, у крајњој линији, свој корен у родитељском нагону за негом и бригом о младунцима. Човекова социјалност и спремност на учење у великој мери је – наследно програмирана.

Литература

1. Bowlby, J., *Attachment and Loss*, vol. I, Penguin Books, London 1971.
2. Buss, D., *Evolutionary Psychology – The New Science of the Mind* (4th ed.), Allyn & Bacon, Boston 2011.
3. Eibl-Eibesfeldt, I., *Love and Hate: The Natural History of Behavior Patterns*, Aldine, New York 1996.
4. Erikson, E., *Identitet i životni ciklus*, Zavod za udžbenike, Beograd 2008, str. 71.
5. Frojd, S., *S onu stranu principa zadovoljstva*, Svetovi, Novi Sad 1994.
6. Frojd, S., *Zašto rat* (1933), u *Psihoanaliza i rat* (Zb.), (ur.) Ž. Martinović i M. Martinović, Norveško lekarsko društvo, Beograd 2001.
7. From, E., *Anatomija ljudske destruktivnosti*, I-II, Nolit, Beograd 1980.

8. Larsen, R. J., D. Buss and A. Wismeijer, "Evolutionary Perspectives to Personality", in *Personality Psychology*, McGraw-Hill, New York 2013.
9. Lorenc, K., *O agresivnosti*, Vuk Karadžić, Beograd 1970, s. 104-109.
10. Lorenz, K., *Temelji etologije*, Globus, Zagreb 1987.
11. Morris, D., *Intimno ponašanje*, SIC, Beograd 1990.
12. Morris, D., *Otkrivanje čoveka kroz gestove i ponašanje*, Zograf, Niš 2005a.
13. Moris, D., *Razumevanje bebe*, Zavod za udžbenike, Beograd 2005b.
14. Spitz, R. A., *The First Year of Life: A Psychoanalytic Study of Normal and Deviant Development of Object Relations*, International Universities Press, New York 1965.
15. Stor, E., *Ljudska agresivnost*, Nolit, Beograd 1970.
16. Trebješanin, Ž., „Psihoanalitička i humanistička koncepcija agresivnosti“, u *Tamna strana ljudske prirode* (Zb.), (prir.) B. Jovanović, Dom kulture Studentski grad, Beograd, 1992, 153-177.
17. Trebješanin, Ž., „Frojdovo shvatanje ljudske prirode i kulture“ (predgovor), u S. Frojd, *Antropološki ogledi*, prir. Ž. Trebješanin, Prosveta, Beograd 2006.

Žarko Trebješanin, Ph.D.

AGGRESSIVENESS, FRIENDSHIP AND LOVE FROM THE POINT OF VIEW OF ETHOLOGY

Summary: *This paper discusses human nature and basic human motives and emotions such as aggressiveness, altruism, hate and love from the point of view of modern evolutionary psychology and ethology. Relying on the works of both classical and modern psychologists and ethologists (J. Bowlby, D. Buss, D. Morris, I. Eibl-Eibesfeldt), the author argues that a man is an imminent, genetically programmed social being. He has the potential for hate and aggressiveness as well as for prosocial, friendly and altruistic behavior based on empathy, parental instinct, love and the urge for bonding. Ethological psychologists derive commitment and love in a human being from thousands of years long evolution, which has shaped man's proclivities, urges and thrives by selection. In creation of the future society, in which there will be less violence and egoism, all this ethological knowledge about human aggressiveness, those inborn human potentials (compassion, gentleness, love and care for posterity, solidarity) and mechanisms that confront man's brutality, wantonness and proclivity for various forms of violence should be taken in consideration.*

Key words: *human nature, sociability, aggressiveness, love, ethology.*